

dominowała problematyka historyczna i polityczna, m.in. historia Polaków w Ukrainie, studia z historii literatury. Jednak z każdym rokiem coraz szersze staje się spektrum tematyczne nadsyłanych prac: pojawiły się rozprawy poświęcone problematyce gospodarczej, menedżmentowi, filozofii, pedagogice, językoznawstwu oraz teorii literatury, analizowane jest doświadczenie współpracy dwustronnej oraz historia dyplomacji. Tak więc prace konkursowe odzwierciedlają rozwój stosunków ukraińsko-polskich nie tylko w dziedzinie humanistyki czy nauk społecznych, ale i w praktyce. Młodzi uczeni przejawiają zainteresowanie przykładem udanej transformacji polskiej gospodarki, przeobrażeniami politycznymi, reformą samorządową, nowymi zasadami funkcjonowania instytucji kultury w Polsce, jak też kompleksem reform zrealizowanych przed przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej. Znacząco, z jakim młodzi ukraińscy badacze piszą na ten temat pozwala żywić nadzieję, że ich wiedza znajdzie zastosowanie praktyczne i wzmocnić będzie europejską orientację Ukrainy oraz ukraińsko-polskie porozumienie.

W dziesiątym tomie "Studiów polskich" znalazły się artykuły napisane przez laureatów Konkursu im. Jerzego Giedroycia w oparciu o nagrodzone przez jurorów prace.

Ola Hnatiuk

Skład Międzynarodowego Jury X Konkursu im. Jerzego Giedroycia:

Bogumiła Berdychowska

Jan Jacek Bruski

Ola Hnatiuk (przewodnicząca)

Igor Hałagida

Natalia Jakowenko

Joanna Konieczna

Grzegorz Motyka

Mykoła Riabczuk

Danuta Sosnowska

Anna Wylegała

Іван ГАВРИЛЮК

ПРИВАТНІ ВІЙСЬКА АРИСТОКРАТІЇ В РАННЬОМОДЕРНІЙ ЄВРОПІ: ПОШИРЕННЯ І РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА

У Європі, під час розпаду середньовічної моделі організації війська та переходу до формування державних армій, приватні підрозділи можновладців залишалися одними з небагатьох стабільно існуючих збройних формацій. Протягом XV ст. вони поступово перетворювалися в гвардії того чи іншого достойника. Разом з цим більшість європейських держав переходили до практики використання найманих лише на час війни професійних військ. Зміна соціальної бази армії (кістяк становила вже не лицарська кавалерія, а піхотинці, набрані з селян і міщан), збільшення її чисельності, відповідний розвиток бюрократичного апарату, поява нових та вдосконалення вже існуючих воєнних технологій, зокрема розвиток ручної вогнепальної зброї й артилерії, призвели до поступового витіснення державною (коронною) армією приватних збройних формувань у більшості розвинутих країн Європи від середини до кінця XVII ст. Натомість в Короні Польській та Великому князівстві Литовському протягом XV–початку XVI ст. через збільшення шляхетських свобод прослідковувалася динаміка трансформації підрозділів удільних князів у надвірні загоны, а ще за століття — в приватні армії певних магнатських родів. Протягом XVII–XVIII ст. магнатські надвірні хоругви відігравали важливу роль в житті всієї Речі Посполитої, а через специфіку державного устрою та соціальної структури Польсько-Литовської держави неодноразові спроби їх обмеження ставали безуспішними.

Найбільше зростання кількості та значення приватних військ у Речі Посполитій припадає на період від кінця XVI до першої половини XVII ст., що було зумовлено активною колонізацією українських земель:

«Хто би був таким зацікавленим та спритним, щоби по всій Польщі та Литві порахував у всіх панів надвірні війська, певно було б їх більше аніж компутового. Ледве можна знайти сенатора чи міністра, який би не мав надвірних жовнірів»¹.

Цей час на південно-східних просторах Речі Посполитої був позначений постійними військовими конфліктами. Магнати ділили латифундії, середня шляхта — села й хутори, дрібна шляхта — грушки та межі; регулярно, особливо після 1620-х рр., вибухали козацькі повстання; тривали майже щорічні грабінницькі наїзди кримських татар; на українських землях квартирувалися кварцяні війська, які, з огляду на відсутність коштів в державному бюджеті, часто жилилися з грабежів, конфіскацій тощо. Ці причини спонукали місцеве населення «завжди тримати шаблю напоготові». Відповідно, місцеві «королев'ята» — магнати, як правило, не мали проблем із формуванням власних військ, а головне, з їхнім застосуванням. Окрім захисту від татарських набігів і козацьких повстань, приватні армії неодноразово використовувалися ними для укріплення позицій при королівському дворі або ж, навпаки, для рокошів, конфедерацій, публічних демонстрацій сили, а також у закордонних походах на Московію і Молдавію наприкінці XVI — на початку XVII ст.

Співвідношення магнатських військ до кварцяних хоругв (найбоездатнішої частини коронної армії, що базувалася на території українських земель Речі Посполитої і була призначена для захисту від татарських наїздів) було відповідним до масштабів володінь магнатів і короля. Якщо кварцяне військо не перевищувало чотирьох тисяч

¹ Krzysztof Dembski, *Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII wieku*, «Zeszyty naukowe uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu» Zeszyt 1. Historia, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1956, S. 53.

жовнірів, то приватні загони лише «українських» магнатів загалом нараховували близько тридцяти тисяч осіб² (хоч зазначена цифра в тридцять тисяч вояків і є вельми сумнівною через неможливість точного підрахунку чисельності тогочасних приватних армій, надвірні магнатські хоругви кількісно значно переважали «кадрові» коронні підрозділи).

Варто також зауважити наступне: кількість жовнірів, утримуваних магнатами постійно, була значно меншою за кількість солдатів, яких набирали на час війни і згодом або розпускали, або переводили на державне утримання. Навіть найбагатші можновладці не могли дозволити собі утримувати постійно по кілька тисяч вояків. Так,

«Станіслав Любомірський, окрім «козаків, одягнених у срібло», утримуваних радше задля парадів, ніж оборони, мав двісті драгунів і чотириста угорських піхотинців. Другий за рівнем заможності магнат в Короні, Владислав Домінік Заславський-Острозький, мав на службі в мирний час близько ста чоловік піхоти, п'ятдесят драгунів й тридцять татар, в сумі трохи більше ста п'ятидесяти солдат»³.

Натомість, протягом 40-х рр. XVII ст., у разі нагальної потреба (наприклад, Хмельниччину), князь Ярема Вишневецький міг виставити, за найсміливішими підрахунками, до шести тисяч жовнірів. Дещо меншу кількість вояків спроможні були змобілізувати у своїх латифундіях Радзивілли, Заславські, Потоцькі, Любомірські, Коцецькі тощо⁴. У разі потреби магнат перекладав фінансування надвірних хоругв на державну скарбницю, віддаючи, таким чином,

² Jerzy Teodorczyk, *Polskie wojsko i sztuka wojenna pierwszej połowy XVII w.*, «Studia i Materiały do Historii Wojskowości» T. 21, Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 1978, S. 47.

³ Władysław Czapliński, Józef Długosz, *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII w.*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1976, S. 14.

⁴ Robert Frost, *The Death of Military Culture? The Citizen Army and the Military Failure of the Polish-Lithuanian Commonwealth 1648–1717*, «Gewaltgemeinschaften: Von der Spätantike bis ins 20. Jahrhundert», Göttingen: Speitkamp-Winfried, 2013, S. 222–227.

власних жовнірів під командування гетьманів (формально, на період війни, ці вояки підпорядковувалися наказам великого або польного гетьмана, але таке траплялося рідко).

Одну частину приватних військ складали кінні хоругви, що формувалися з місцевої шляхти: слуг і клієнтів магната. Іншу частину (піхотинців й драгунів) набирали серед панських селян, які, здебільшого, були озброєні через постійні татарські напади, а за умови звільнення від панщини, зобов'язувалися служити в надвірних підрозділах.

Єдиною спробою обмеження в Речі Посполитій потужності і впливовості вже ідейно застарілих надвірних формувань був Німий сейм 1717 р. Він працював лише один день — 1 лютого, а названий «німим», оскільки всі постанови було прийнято без обговорення, щоб уникнути можливих спалахів політичних суперечок⁵. Сейм декларував проведення, поза іншим, і військових реформ. Регулярне коронне військо мало нараховувати вісімнадцять тисяч (десять тисяч кавалерії та вісім тисяч піхоти), а литовське — шість тисяч (три тисячі сімсот кінноти й дві тисячі триста піхоти) жовнірів⁶. Також були обмежені прерогативи коронних і литовських гетьманів. Сеймики втратили право приймати постанови про створення у воєводствах військових найманих загонів і збирання певних «воєнних» податків. Німий сейм був першою в історії Речі Посполитої спробою вибудувати чітку організацію державної армії (хоч і мізерної чисельності) — відповідно, це створювало передумови для ліквідації приватних армій і зменшення магнатської потужності. Проте втілити в життя задекларовані наміри в роздертій протиріччями країні, безвольній та далекій від польських проблем саксонській династії, було вже не під

⁵ Леонід Зашкільняк, Микола Крикун, *Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів*, Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002, С. 205–206.

⁶ *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej Zeszyt 7* (Okres upadku polskiej sztuki wojennej, 1683–1764), Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa obrony narodowej, 1953, S. 43–46.

силу. Відсутність абсолютистської традиції, активна протидія реформам шляхетської олігархії та регіональна специфіка формування армії і ведення бойових дій не дозволили трансформувати збройні сили Речі Посполитої згідно вимог часу.

Приватні війська, утримувані можновладцями, не були суто річпосполитським феноменом. Ці формування, хоч і з меншим розмахом, існували на землях сучасних Іспанії, Угорщини, Німеччини, Італії тощо. Протягом XVII ст. абсолютизм (з притаманною йому централізацією влади) й так звана «мілітарна революція»⁷ впевнено набирали обертів у Європі, підважуючи функціонування надвірних підрозділів. Проте такі трансформації проходили поступово й подекуди частково. Зокрема, в Іспанії формально сильна королівська влада жодним чином не протидіяла утриманню заможними панами власних збройних формувань.

Найбільші можновладці Іспанії були власниками сотень міст і сіл, а також тисяч підданих, що дозволяло їм формувати власні підрозділи. Наприклад, герцог дель Інфантадо (Родріго Діас де Вівар Гомес де Сандоваль-і-Мендоса (1633–1657 рр.)) для утримання всіх своїх маєтностей призначив понад п'ятсот чиновників. У провінції Толедо лише граф Оропеса володів вісімнадцятьма містами й селами — в цілому стома тисячами гектарами земель, а решта сімдесят знатних родів провінції разом утримували сто тридцять

⁷ *Більше про визначення та значення «мілітарної революції»*: Michael Roberts, *The Military Revolution, 1560–1660 / Essays in Swedish History*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1967, S. 195–225; Geoffrey Parker, *The military revolution 1560–1660 — a myth?*, «*The Journal of Modern History*», Vol. 48, No. 2 (June 1976), Chicago: The University of Chicago Press, 1976, S. 195–214; Geoffrey Parker, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500–1800*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988; Jerzy Maroń, *Wokół teorii rewolucji militarnej. Wybrane problemy*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011. *Про часткові впливи ідей «мілітарної революції» поза межами Європи, зокрема у Південній Азії*: Jos Gommans, Dirk Kolff, *Warfare and weaponry in South Asia 1000–1800*, Oxford: Oxford University Press, 2001; etc.

сім населених пунктів⁸. Загалом у приватній власності в провінції Толедо знаходилось дванадцять цілих і дев'ять десятих відсотків всіх земель⁹.

Хоч демілітаризація іспанського дворянства та його відмова від насилля, як інструмента політики і вважалися ключовими елементами підпорядкування новій абсолютистській системі, проте можновладці протягом XVI–XVII ст. потенційно мали можливість застосовувати силу. В 1638 р. граф Медіна Сідонія ввів до Португалії для придушення повстання в Еворі військо з трьохсот вершників і вісьмома тисячами піхотинців, набраних у власних маєтках і землях свого кузена маркіза Аямонте¹⁰. Декларована монополія королівської армії на застосування насилля та використання зброї була міфом, як і зберігання озброєння виключно в державних арсеналах. Наприкінці XVI ст. більшість кабальєро мали коней, шпаги і аркебузи, в свою чергу аристократія утримувала справжні арсенали, наповнені артилерією, вогнепальною зброєю та іншим спорядженням. В середині XVII ст. у власності маркіза де Лас Наваса було двадцять п'ять гармат, які він на деякий час позичив королю Філіпу IV в 1637 р. Герцог Медіна Сідонія у 1639 р. мав сорок дві гармати. Арсенал герцога дель Інфантадо у Гвадалахарі в 1643 р. містив понад чотирьох мушкетів і аркебуз¹¹. Іспанська корона не лише не прагнула підірвати могутність вельмож, навпаки, — королівська політика була послідовно спрямована на збереження та експлуатацію цієї сили, хоч і під наглядом держави. А у деяких регіонах, наприклад,

⁸ Andrew Thompson, *The Nobility in Spain, 1600–1800*, «*The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*» Volume one. Western Europe, London and New York: Longman, 1995, S. 197–199.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid, S. 205.

¹¹ Andrew Thompson, *The Nobility in Spain, 1600–1800*, «*The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*» Volume one. Western Europe, London and New York: Longman, 1995, S. 207.

Каталонії, місцеві еліти за допомогою власних загонів виборювали право обмежити цей контроль¹².

Деяко схожими були позиції аристократії в Угорщині¹³. Приватні армії тамтешніх можновладців захищали великі ділянки кордону з турками, адже Габсбурги не мали достатньо фінансів для утримання там належної кількості солдатів¹⁴. У період Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.), через намагання імператорського двору підтримувати мирні відносини з Османською імперією, фінансове забезпечення угорського театру війни виявилось заслабким. В результаті цього кількість фортець, утримуваних королівськими солдатами, зменшилася зі ста двадцяти (наприкінці XVI ст.) до вісімдесяти восьми, а чисельність їхніх гарнізонів — від двадцяти двох тисяч до сімнадцяти тисяч вояків¹⁵. Система сторожових постів, попередньо контрольованих Габсбургами, також виявилася беззахисною. Відтак, можновладці, землі яких знаходились поруч із кордоном, брали активну участь в обороні від турецьких рейдів, разом зі своїми солдатами. Також вони намагалися заселити ці землі селянами, котрі звільнялися від сплати податків, а натомість мусили охороняти визначені межі. В Хорватії та Славонії подібну роль виконували волохи та ускоки, які за військову службу отримували королівські привілеї. На початку XVII

¹² John Elliott, *A provincial aristocracy: the Catalan ruling class in the sixteenth and seventeenth centuries*, «*Spain and its world 1500–1700. Selected Essays*», New Haven and London: Yale University Press, 1989.

¹³ Особливо шістнадцятьох найпотужніших мадярських родів, серед них: Естергазі, Баттяні, Форгаці, Зрині та ін.

¹⁴ Peter Schimert, *The Hungarian Nobility in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, «*The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*» Volume two. Northern, Central and Eastern Europe, London and New York: Longman, 1995, S. 168.

¹⁵ Geza Palffy, *The origins and development of the border defense system against the Ottoman Empire in Hungary (up to the early eighteenth century)*, «*Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*», Leiden-Boston-Koln: Brill, 2000, S. 59–60; Thomas Mack Barker, *Army, aristocracy, monarchy: essays on war, society, and government in Austria, 1618–1780*, New York: New York University Press, 1982, S. 42–45.

ст. зросла чисельність королівських і приватних гайдухів. Отже, систему гарнізонів, колись утримувану центральною владою, замінила низка укріплених поселень і сторожових постів, що захищали селяни та гайдуки під командуванням місцевих панів і королівських офіцерів. Така структура оборони призвела до тісної співпраці між королівськими й надвірними солдатами. Лише у другій половині XVII–XVIII ст. центральна влада почала розміщувати в Угорщині постійну армію, а місцеві еліти лише забезпечували її продовольством та кінями і вже не утримували значні військові контингенти.

Традиційно розрізнені й децентралізовані німецькі князівства, графства і землі Священної Римської імперії також давали змогу місцевій аристократії утримувати численні приватні війська. Доказом цього може слугувати приклад франконського¹⁶ герцога Даріуса фон Гесберга, який під час міжусобиці з єпископом із Бад Мергентхайма погрожував «наслати» на останнього військо з двох-трьох тисяч чоловік зі своїх володінь¹⁷.

У Франції — класичному прикладі європейського абсолютизму XVII ст. — держава використовувала всі засоби пропаганди задля утвердження думки про монолітність королівської армії, яка воювала лише во славу монарха. Однак найефективніші зв'язки, у тому числі і воєнні, продовжували зберігатися поміж тими солдатами та їх командирами, котрі походили з одних і тих самих земель, і яких об'єднували ще не до кінця зруйновані патрональні стосунки¹⁸. У третій чверті XVI ст. королівська армія, що мала монополію

¹⁶ Франконія — історична територія на півдні Німеччини.

¹⁷ Hillaay Zmora, *State and nobility in early modern Germany. The knightly feud in Franconia, 1440–1567*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, S. 114–115. Детально про участь надвірних формувань різних німецьких володарів у бойових діях протягом Тридцятилітньої війни: Fritz Redlich, *The German military enterpriser and his work force, «A study in European economic and social history»* Volume II, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH, 1965.

¹⁸ Roger Mettam, *The French Nobility, 1610–1715*, «*The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*» Volume one. Western Europe, London and New York: Longman, 1995, S. 138.

на використання зброї, насправді складалася з великої кількості попередньо приватних підрозділів, об'єднаних тепер лише спільним командуванням¹⁹. Також у віддалених провінціях, наприклад, Пікардії²⁰, протягом XVI ст. невід'ємною складовою шляхетської культури була система патронату-клієнти, яка навіть пізніше зберегла свої впливи, функціонуючи в трьох сферах: військовій, внутрішній (адміністративній) та політичній²¹.

Від Середньовіччя землі сучасної Італії були поділені між численними містами-державами, які постійно ворогували та воювали між собою. Однією з наймогутніших тамтешніх країн була Венеціанська республіка. Її армія протягом XVI–XVII ст. зберігала традиційну для себе структуру: постійне ядро складали професійні вояки, до яких під час війни долучались найманці, добровольці та частково навчена воєнній справі міліція. Ця модель формування армії була прийнята всіма тодішніми впливовими централізованими державами, зокрема, Швецією та Англією²².

У решти незалежних італійських держав ситуація була інакшою — наприклад, у Тоскані герцог Козімо II під час війн, окрім власної охорони та гарнізонів фортець, був змушений поклатись на війська місцевих можновладців й іноземців²³.

Шотландія аж до 1707 р., зберігаючи незалежність від Англії, була краєм віддавна поділений між родовими кланами (аристократичними родами). Кожен із них, з огляду на постійні внутрішні конфлікти та війни з англійцями, міг виставити певну кількість вояків. Протягом XV–XVII ст. стрімке зростання населення Шотландії

¹⁹ James Wood, *The king's army. Warfare, soldiers, and society during the Wars of Religion in France, 1562–1576*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, s. 144.

²⁰ Пікардія — провінція на півночі Франції.

²¹ Kristen Neuschel, *Word of Honor. Interpreting Noble Culture in Sixteenth-Century France*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1989, S. 84.

²² Michael Mallett, John Hale, *The Military Organization of a Renaissance State, Venice c. 1400 to 1617*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984, S. 485.

²³ Ibid, S. 487.

та відсутність належної кількості земель спонукало значну частину чоловіків шукати щастя (переважно воєнного, оскільки горці традиційно були хорошими солдатами і дуже швидко перейняли всі нововведення «мілітарної революції») на континенті. Безперечно, саме шотландці, на рівні зі швейцарцями та німцями, становили кістяк найманців у Європі ще від середніх віків (особливо багато їх було у Франції, Священній Римській імперії, Короні Польській та Московії). До кланових протиріч з часом додалися й релігійні. Зокрема, протягом Тридцятилітньої війни щонайменше п'ятдесят тисяч шотландців брали участь в бойових діях на боці супротивних сторін²⁴.

Серед вказаних європейських країн дещо відстороненою була Московська держава, самодержавство²⁵ в якій зародилося за правління Івана III (1440–1505 рр.), а кульмінації досягло протягом XVIII ст. На початку XV ст. армія Московського князівства нагадувала неконтрольоване нагромадження автономних військових підрозділів. Війська великого князя склалися з бояр, найманців, придворних і службових людей із провінцій, що можна простежити на прикладі кампаній проти Новгороду (1470 р.) й Твері (1485 р.). Бояри, однак, йшли на службу з власними солдатами, які, передусім, підпорядковувались своєму панові, командирі. Так само позиціонували себе й члени московської правлячої родини та інші князі — прибували на поле бою зі своїми почетами. Завжди існувала загроза їхньої непокори великому князю та ігнорування військового обов'язку. Командирам таких загонів (власне, аристократам) в армії надавали певні повноваження на період визначеної кампанії. Важливість цих обов'язків, а також локалізація окремих підрозділів під час битви, віддзеркалювали місце їхніх командирів при дворі великого князя.

²⁴ Steve Murdoch, *Scotland and the Thirty Years' War*, Leiden: Brill, 2001.

²⁵ Самодержавство (незалежність, суверенітет) було російським визначенням, яке за правління Петра I стало синонімом європейського абсолютизму. Термін «абсолютизм» в Росії не вживався.

Належний рівень знань воєнної справи та успіхи на полі бою ставали шансом для кар'єрного росту і посилення авторитету серед найближчого оточення володаря²⁶.

Втягнення незалежних удільних князів в орбіту Москви відбулося переважно мирним шляхом. На початку XVI ст. московська знать вже не була схожою на сукупність дезорганізованих і неконтрольованих вельмож. Тепер вона декларувала вірність двору, де вирішувалася її доля і за допомогою якого можна було користатися з привілеїв. Приєднання Московським князівством нових «російських» земель сталося швидко, і їхня політична й суспільна інтеграція майже повністю завершилась в першій половині XVI ст., що мало сильний вплив на армію. Князі, котрі свого часу керували власними почетами й хоругвами, поступово втратили незалежність; під час служби на користь Москви регіональні, етнічні та релігійні відмінності дійшли до мінімуму²⁷. Давні удільні еліти було зінтегровано в один офіцерський корпус, а їхні різномірні загоны трансформовано в єдину збройну силу під командуванням великого князя (згодом царя) або його ставленика. Звичайно, дворяни і боярські діти, які служили в помісній кінноті, продовжували виставляти озброєних слуг («бойових холопів») відповідно до розмірів власних земельних володінь (помість та вотчин), проте усі вони підпорядковувалися вищому командуванню. Та й внаслідок масового розорення господарств, наприкінці Лівонської війни (1558–1583 рр.) ця система вже фактично не діяла²⁸.

Посилення абсолютизму в будь-якій європейській країні автоматично позначалося на зростанні чисельності та боєздатності

²⁶ Carol Stevens, *Rosyjskie wojny 1460–1730. Narodziny mocarstwa*, Warszawa: Bellona, 2010, S. 37.

²⁷ Carol Stevens, *Rosyjskie wojny 1460–1730. Narodziny mocarstwa*, Warszawa: Bellona, 2010, S. 59.

²⁸ Николай Смирнов, *Боевые холопы в составе поместной конницы в первой половине XVI-первой половине XVII в.*, «Исследования по истории средневековой Руси: к 80-летию Юрия Георгиевича Алексеева», Москва-Санкт-Петербург: Издательство МГУ, 2006, С. 369–382.

тамтешньої коронної армії та призводило до зникнення приватних формувань можновладців. Лише держава з великим і контрольованим бюрократичним апаратом могла дозволити собі утримання потужних військ. За словами автора теорії «мілітарної революції» Майкла Робертса, «сучасне воєнне мистецтво зробило можливим — і необхідним — створення сучасної держави»²⁹. Країни, в яких абсолютизм (самодержавство у випадку московської держави) відбувся повністю, а не частково, як в Іспанії, в майбутньому змогли досягнути могутності саме завдяки кількісному та якісному зростанню власних армій. Підтвердженням цього є наведена нижче таблиця змін чисельності збройних сил різних європейських держав протягом кінця XV — початку XVIII ст.

Таб. 1. Динаміка змін чисельності армій певних європейських країн (1470-ті рр. — 1700 р.)³⁰

Дата	Країна				
	Іспанія	Франція	Англія	Швеція	Московія / Росія
1470-ті рр.	20.000	40.000	25.000	-	-
1550-ті рр.	150.000	50.000	20.000	-	-
1590-ті рр.	200.000	80.000	30.000	15.000	-
1630-ті рр.	300.000	150.000	-	45.000	35.000
1650-ті рр.	100.000	100.000	70.000	70.000	-
1670-ті рр.	70.000	120.000	-	63.000	130.000
1700 р.	50.000	400.000	87.000	100.000	170.000

Підсумовуючи, можна констатувати, що приватні підрозділи, стрімко втрачаючи свою доцільність протягом XVI–XVII ст., все ж продовжували функціонувати в деяких країнах ранньомодерної Європи, всупереч спробам їхнього скорочення або ліквідації. Регіональна специфіка організації надвірних армій полягала в більшо-

²⁹ Michael Roberts, *The Military Revolution, 1560–1660 / Essays in Swedish History*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1967, S. 195–225

³⁰ Geoffrey Parker, *Spain and The Netherlands, 1559–1659. Ten Studies*, London: Collins, 1979, S. 96.

му або меншому контролю (чи його відсутності) над ними з боку центральної влади. Чим суворіше здійснювався цей нагляд, тим менш значущими були чисельність та значення приватних військ. Притому форма політичного устрою тої чи іншої держави не відіграла в даному питанні визначальної ролі. Патронально-клієнтальні зв'язки, притаманні надвірним формуванням, згодом переносились і до державних (коронних) армій. Відтак, стає зрозумілим, що приватні та державні армії у XVII ст. вже не були окремо діючими військовими організаціями. Проте в деяких країнах, зокрема Речі Посполитій, надвірні збройні підрозділи ще тривалий час продовжували становити основну воєнну силу, чисельно переважаючи коронні війська. У випадку Польсько-Литовської держави це призвело до її зникнення з політичної мапи Європи наприкінці XVIII ст.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Зашкільняк Леонід, Крикун Микола, *Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів*, Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002.
2. Смирнов Николай, *Боевые холопы в составе поместной конницы в первой половине XVI-первой половине XVII в.*, «Исследования по истории средневековой Руси: к 80-летию Юрия Георгиевича Алексева», Москва–Санкт-Петербург: Издательство МГУ, 2006.
3. Barker Thomas Mack, *Army, aristocracy, monarchy: essays on war, society, and government in Austria, 1618–1780*, New York: New York University Press, 1982.
4. Czapliński Władysław, Długosz Józef. *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII w.*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1976.
5. Dembski Krzysztof, *Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII wieku*, «Zeszyty naukowe uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu» Zeszyt 1. Historia, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1956.

6. Elliott John, *A provincial aristocracy: the Catalan ruling class in the sixteenth and seventeenth centuries*, «Spain and its world 1500–1700. Selected Essays», New Haven and London: Yale University Press, 1989.
7. Frost Robert, *The Death of Military Culture? The Citizen Army and the Military Failure of the Polish-Lithuanian Commonwealth 1648–1717*, «Gewaltgemeinschaften: Von der Spätantike bis ins 20. Jahrhundert», Göttingen: Speitkamp-Winfried, 2013.
8. Gommans Jos, Kolff Dirk. *Warfare and weaponry in South Asia 1000–1800*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
9. Mallett Michael, Hale John. *The Military Organization of a Renaissance State, Venice c. 1400 to 1617*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
10. Maroń Jerzy, *Wokół teorii rewolucji militarnej. Wybrane problemy*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
11. Mettam Roger, *The French Nobility, 1610–1715*, «The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries» Volume one. Western Europe, London and New York: Longman, 1995.
12. Murdoch Steve. *Scotland and the Thirty Years' War*, Leiden: Brill, 2001.
13. Neuschel Kristen, *Word of Honor. Interpreting Noble Culture in Sixteenth-Century France*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1989.
14. Palfy Geza, *The origins and development of the border defense system against the Ottoman Empire in Hungary (up to the early eighteenth century)*, «Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest», Leiden-Boston-Koln: Brill, 2000.
15. Parker Geoffrey, *Spain and The Netherlands, 1559–1659. Ten Studies*, London: Collins, 1979.
16. Parker Geoffrey, *The military revolution 1560–1660 — a myth?*, «The Journal of Modern History», Vol. 48, No. 2 (June 1976), Chicago: The University of Chicago Press, 1976.

17. Parker Geoffrey, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500–1800*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
18. Redlich Fritz, *The German military enterpriser and his work force*, «A study in European economic and social history» Volume II, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1965.
19. Roberts Michael, *The Military Revolution, 1560–1660 / Essays in Swedish History*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1967.
20. Schimert Peter, *The Hungarian Nobility in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, «The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries» Volume two. Northern, Central and Eastern Europe, London and New York: Longman, 1995.
21. Stevens Carol, *Rosyjskie wojny 1460–1730. Narodziny mocarstwa*, Warszawa: Bellona, 2010.
22. Teodorczyk Jerzy, *Polskie wojsko i sztuka wojenna pierwszej połowy XVII w.*, «Studia i Materiały do Historii Wojskowości» T. 21, Warszawa: Wojskowy Instytut Historyczny, 1978.
23. Thompson Andrew, *The Nobility in Spain, 1600–1800*, «The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries» Volume one. Western Europe, London and New York: Longman, 1995.
24. Wood James, *The king's army. Warfare, soldiers, and society during the Wars of Religion in France, 1562–1576*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
25. *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej Zeszyt 7 (Okres upadku polskiej sztuki wojennej, 1683–1764)*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa obrony narodowej, 1953.
26. Zmora Hillay, *State and nobility in early modern Germany. The knightly feud in Franconia, 1440–1567*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.